

*Яцина В. Б.,**аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ,
суддя
Апеляційного суду Харківської області*

СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ СУДОВОГО КЕРІВНИЦТВА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. У статті розглянуто питання, які стосуються теоретико-правового визначення принципу судового керівництва у цивільному судочинстві в розрізі правової науки, та охарактеризовано співвідношення цього принципу з іншими засадами здійснення цивільного судочинства з урахуванням змін сучасної практики правозастосування в демократичній та правовій державі.

Слід констатувати, що зазначена проблематика потребує переосмислення, вироблення нових підходів до розуміння теоретичних і практичних аспектів принципів цивільного судочинства в сучасних реаліях розвитку та функціонування судової системи України. Розширення меж і можливостей наукового пізнання нерозривно пов'язане з вивченням зарубіжної доктрини та судової практики, зокрема це стосується дослідження проблеми принципів цивільного судочинства. Вагомим чинником як для теоретичних досліджень, так і для практики правозастосування стає Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, наслідком якої є поступова фундаменталізація прав людини, зокрема права на справедливий судовий розгляд та забезпечення не лише на наднаціональному, а й на національному рівні принципу верховенства права. Серед наслідків указаних змін потрібно окремо виділити взятий Україною курс на гармонізацію її законодавства із законодавством Європейського Союзу. Нині почався новий етап розвитку як науки процесуального права та, відповідно, доктрини принципів цивільного судочинства, що характеризується кількісними, а також глибокими якісними змінами.

Визначено проблемні аспекти розуміння цього поняття та його значення для реформування цивільного судочинства в державі. Нормативне закріплення на національному та міжнародному рівнях принципу судового керівництва у цивільному судочинстві має сприяти підвищенню рівня довіри суспільства до суду як інституції.

Розкриваються сутність принципу судового керівництва в аспекті віднесення цієї процесуальної категорії принципу цивільного судочинства, роль судового керівництва у забезпеченні виконання завдань цивільного судочинства, наводяться загальні засади судового керівництва, які пропонується закріпити в законі.

Доведено, що принцип судового керівництва у цивільному судочинстві має вагоме значення для забезпечення функціонування судової системи України. Установлено, що для повної реалізації активної ролі суду в цивільному судочинстві та принципів загалом процесуальний закон потребує доопрацювання.

Ключові слова: цивільне судочинство, правосуддя, активність суду, судове керівництво, принцип судового керівництва у цивільному судочинстві.

Постановка проблеми. Відправлення правосуддя у цивільних справах є виключною і невідчужуваною прерогативою судової гілки влади, завдання якої спрямовані на справедливий, безсторонній та своєчасний розгляд і вирішення справи судом відповідно до норм матеріального права з неухильним дотриманням основних засад судочинства. Правосуддя є не тільки гарантією принципу верховенства права та забезпечення прав і свобод людини, а й важливою передумовою розбудови демократичної соціальної правової держави.

Рівень гарантованості прав особи у цивільному судочинстві та способи їх реалізації мають відповідати певним європейським і світовим стандартам правосуддя у цивільних справах, які, своєю чергою, мають становити систему правових норм і принципів, що гарантують особі в межах судового змагального процесу однакові можливості користування всіма матеріальними та процесуальними правами. Важлива роль у реалізації рівних можливостей у цивільному процесі відводиться принципу судового керівництва, який дає змогу суду як активному суб'єкту розгляду цивільної справи прийняти правосудне, об'єктивне, обґрунтоване і справедливе рішення. Дотримання цивільної процесуальної форми суб'єктами цивільного процесу та необхідність виконання його завдань визначають на нинішньому періоді розвитку держави та правової системи наявність публічно-правового інтересу в цивільному процесі: процесуальної активності суду, яка також є невід'ємною умовою розвитку процесу. Ідея активної ролі судді у керівництві цивільним процесом на сучасному етапі розвитку системи правосуддя об'єктивно виникла на тлі загальних чинників неефективності цивільного процесу: судової тяганини та фактичної процесуальної нерівноправності сторін, дорожчезі, неефективності та, як наслідок, невизначеності з погляду досягнення мети судового процесу – справедливого та ефективного розгляду приватних спорів [1, с. 49].

Державна політика, спрямована на реформування цивільного процесуального законодавства та узгодження його з вимогами часу та світовими стандартами, знайшла своє відображення у низці нормативно-правових актів, зокрема й у Цивільному процесуальному кодексі України [2] (далі – ЦПК України), зміст якого зазнав суттєвих змін на підставі Закону України № 2147-VIII від 03.10.2017 [3]. Як видається, більшість нових положень цивільного процесуального законодавства позитивно впливає на судову діяльність із захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод, інтересів осіб, які беруть участь у справі.

Розглядаючи в ретроспективі розвиток законодавства і правової думки про цивільне судочинство та оцінюючи його стан,

дедалі очевиднішою стає необхідність нового пошуку належної моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й учасників процесу, зокрема з погляду визначення самої можливості суду проявляти свою активність у сучасному цивільному судочинстві. Як слушно зазначав В.І. Синайський, «для хорошого суду необхідно взагалі правильно комбінувати ініціативу сторін і суду. Дійсно, визнаючи за сторонами право вільно виявляти свою участь у процесі (принцип вільного почину сторін), добре організований суд додатково надає суддям і зобов'язує їх сприяти руху справи, бо здійснення правосуддя зачіпає не лише інтереси сторін, а й інтереси суспільства, держави» [4, с. 73].

Це вказує на актуальність дослідження сутності принципу судового керівництва у цивільному судочинстві під час розгляду цивільної справи, визначення особливостей його тлумачення в міжнародних стандартах і національному цивільному процесуальному законодавстві України.

Оцінка стану літератури. Проблема, що пов'язані зі ставленням та змістом принципу процесуальної активності суду в цивільному судочинстві в різні його періоди, було присвячено низку наукових статей і комплексних розробок. Зокрема, дослідження цієї проблеми пов'язується з іменами Є.В. Васьковського [5], М.А. Гурвича [6], В.М. Семенова [7] та інших учених. Серед більш сучасних наукових досліджень можна виділити роботи О.В. Гетманцева [8], О.І. Карплюка [9; 10], В.В. Комарова [11], С.О. Короєда [12], В.А. Кройтора [13–16], Н.М. Тарусіна [17], В.І. Тертишнікова [18], М.Й. Штефана [19], М.М. Ясинка [21] та ін. Деяких аспектів цієї важливої проблеми торкався й автор цієї роботи [1; 22]. Утім, питанням сутності принципу процесуальної активності у цивільному судочинстві в контексті судово-правової реформи в юридичній літературі приділялось не досить багато уваги. Аналізуючи юридичну літературу із цього питання можливо констатувати той факт, що дослідження поняття та значення принципу процесуальної активності суду в цивільному судочинстві є незавершеними.

Метою статті є теоретико-правове дослідження сутності принципу судового керівництва в цивільному судочинстві та надання пропозицій щодо внесення змін до ЦПК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Частина перша ст. 2 ЦПК України визначає мету та завдання цивільного судочинства і тому є визначальною для розуміння сутності всіх наступних статей ЦПК України. Метою цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цією метою зумовлюються і завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Під час розроблення, прийняття чинного ЦПК України, у тому числі й тих положень, що стосуються мети та завдань цивільного судочинства, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною. Ст. 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. закріплено право кожної людини на ефективне відновлення у правах компетентними національними судами у разі порушення її основних прав, наданих їй Конституцією та законом. Окрім того, ЦПК України відображає основні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколів до неї, що стали в результаті ратифікації їх Україною

17 липня 1997 р. складовою частиною національного законодавства, а також ст. 55 Конституції України, що проголосила захист судом прав і свобод людини і громадянина [22, с. 5]. Відповідно до Рекомендацій Кабінету Міністрів Ради Європи, суд повинен забезпечити оперативність судового розгляду з одночасним дотриманням прав сторін і принципу їх рівності. Активна роль суду полягає у можливості вимагати від сторін пояснень, які суд визнає необхідними, та особистої явки; викликати свідків, особливо коли йдеться про інтереси інших осіб, окрім тих, які беруть участь у справі; контролювати допит свідків; виключати з участі у розгляді справи осіб, чий можливі свідчення не стосуються цієї справи, обмежувати кількість свідків у справі тощо [23].

На суд як орган правосуддя покладено завдання забезпечити виконання завдань цивільного судочинства, чого неможливо зробити без активної (ініціативної) участі (ролі) суду в керівництві судовим процесом. Отже, у цьому разі керівництво судовим процесом виступає як основна засада (принцип) цивільного судочинства. Як справедливо зазначає С.О. Короєд, виконання завдань цивільного судочинства (ст. 1 ЦПК) залежить насамперед від ефективності цивільної процесуальної діяльності, головне місце у якій має посідати активна роль суду, котра проявляється у керівництві судовим процесом [12, с. 280]. Саме активна позиція суду з погляду зору організації процесу є гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації [24, с. 67]. Низький рівень активності суду в цивільному судочинстві неминуче призведе до того, що в багатьох випадках судом не буде забезпечена реалізація особами, які беруть участь у справі, наданих законом процесуальних прав. У результаті цілі правосуддя не будуть досягнуті та правосуддя не матиме властивості ефективності. Тому підвищення процесуальної активності суду має бути визначальним під час реформування судоустрою та цивільного судочинства [25, с. 59].

Захист конституційних прав і свобод людини та громадянина у формі цивільного судочинства забезпечується сукупністю та системою процесуальних дій суду та учасників процесу, які ґрунтуються на нормах ЦПК України, у яких відтворено принцип судового керівництва. Слід зазначити, що питання про самостійність принципу судового керівництва в науці цивільного процесуального права є дискусійним.

Прихильниками виділення самостійного принципу судового керівництва є Є.В. Васьковський, О.С. Короєд, В.В. Комаров, В.М. Семенов, Г.П. Тимченко, М.Й. Штефан, В.В. Ярков та ін. Так, відомий класик науки цивільного процесу Є.В. Васьковський зазначав, що, незважаючи на те що в цивільному процесі сторонам надано право вільного розпорядження об'єктом спору і засобами боротьби (за принципом диспозитивності), хоча вони мають великий простір самостійності, але все ж таки панівна роль у процесі належить суду як через те, що він – представник державної влади, якій підкорені сторони, так і тому, що дії сторін зводяться, по суті, до того, щоб порушити діяльність суду і надати йому матеріал для ухвалення правильного рішення. З огляду на такий характер процесу, суду має бути надана керівна роль під час визначення порядку і руху провадження. Це, на думку вченого, досягається принципом суддівського керівництва процесом [5, с. 100]. Разом із тим Є.В. Васьковський зауважує, що цей принцип належить тільки до зовнішнього, формального боку процесу та не стосується

внутрішнього, матеріального боку, який визначається іншими принципами (диспозитивності, змагальності тощо). Принцип суддівського керівництва процесом покладає на суд обов'язок забезпечення правомірності, послідовності, зручності та швидкості провадження [5, с. 100].

Називаючи суддівське керівництво принципом, Є.В. Васюковський водночас зазначає, що суддя, виконуючи це завдання, спостерігає за виконанням сторонами формальностей, яким мають відповідати письмові прохання, скарги, інші папери, керує мовним змаганням сторін, визначає черговість допиту свідків і керує допитом тощо [5, с. 100].

Аналогічну позицію зайняв В.М. Семенов, який стверджував, що активність суду створює самостійний принцип цивільного процесуального права, основне призначення якого – допомога з боку суду особам, які беруть участь у справі, у здійсненні ними своїх прав, а також контроль за їхніми розпорядчими діями [7, с. 125–141]. Щодо можливості існування принципу судового керівництва зазначав М.Й. Штефан [19, с. 30].

На думку В.В. Яркова, принцип суддівського керівництва становить таке правило, згідно з яким суд забезпечує керівництво рухом судового засідання, дотримання порядку, сприяє сторонам у здійсненні їхніх прав і виконанні обов'язків. Учений зазначає, що відмова від принципу процесуальної активності суду не виключила втручання суду в рух судового розгляду. Тенденція до соціалізації правосуддя відображає необхідність утручання суду у «змагання» сторін із метою врівноваження їхніх шансів і забезпечення досягнення цілей правосуддя. Зазначений принцип включає такі повноваження суду: 1) керівництво рухом процесу, слідкування за дотриманням процесуального регламенту; 2) забезпечення порядку в судовому засіданні, виконання обов'язків перед судом; 3) сприяння сторонам у витребуванні доказів, які вони не можуть здобути самостійно, вказівка на недослідженість фактичних обставин справи та пропозиція надати докази; 4) роз'яснення учасникам процесу їхніх процесуальних прав та обов'язків, попередження про наслідки їх неналежного виконання та відмови від їх здійснення. Принцип суддівського керівництва більше відповідає змагальній моделі процесу, оскільки принцип процесуальної активності суду відображає слідче начало в судочинстві. За великим рахунком, змагальний процес має ґрунтуватися на суддівському керівництві та доповнюватися залежно від характеру спору суддівською активністю [26].

Підтримують цю позицію й сучасні вчені-процесуалісти, серед яких можна назвати таких, як О.І. Карплюк, В.В. Комаров, О.С. Коросд, Г.П. Тимченко та ін.

Варто зазначити, що існують і протилежні думки вчених, які заперечують самостійність принципу судового керівництва. Зокрема, інша група вчених включає активні повноваження суду, які є серцевиною принципу судового керівництва, до змісту інших принципів, у тому числі й принципу змагальності.

Так, А.В. Андрушко вважає, що активність суду – це елемент реалізації низки принципів цивільного процесу: змагальності, об'єктивної істини, законності тощо [27, с. 36].

В.І. Тертишніков не розглядає процесуальну активність як самостійний принцип, проте й не заперечує її. Учений зазначає, що суддя і суд відповідно до закону повинні виявити активність, створити необхідні умови для всебічного й повного дослідження обставин справи і, не обмежуючись наданими позивачем матеріалами, вжити всіх передбачених законом захо-

дів для всебічного, повного й об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін. Учений вважає, що вона входить як складова частина до принципів диспозитивності й змагальності [18, с. 34].

В.А. Кройтор стверджує, що існують самостійні принципи цивільного судочинства – принцип поєднання змагальності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві [28–30], диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві [31–32] та принцип поєднання засад рівноправності сторін і забезпечення балансу їхніх рівних правових можливостей [33]. Тобто позиція В.А. Кройтора полягає у тому, що активні повноваження суду мають бути включені до змісту відповідних галузевих принципів: змагальності, диспозитивності та процесуальної активності суду [1, с. 50].

А.Т. Боннер зазначав, що вказаний принцип поглинений принципом законності як необхідність дотримання встановлених на той чи інший випадок формалізованих приписів норм цивільного процесуального права [34, с. 64]. Уважаємо, що позиція цієї групи вчених може бути оцінена критично.

Як бачимо, у науці цивільного процесуального права точиться гостра дискусія навколо питання, чи існують підстави існування самостійного принципу – процесуальної активності суду, чи процесуальну активність суду слід включати як складник до інших принципів.

Уважаємо, що є всі підстави щодо виділення самостійного принципу – принципу судового керівництва, та досить спірною є точка зору про можливість включення активних повноважень суду до змісту відповідних галузевих принципів: змагальності, диспозитивності та процесуальної активності суду. Так, О.І. Карплюк, розглядаючи проблему співвідношення судового керівництва і змагальності, слушно зазначив, що, не маючи наміру применшувати важливість принципу змагальності у цивільному процесі, все ж таки вважає, що завершальна оцінка його дій визначається кризь призму судового керівництва. Адже на суд, відповідно до ч. 3 ст. 58 ЦПК України (*нині – ч. 4 ст. 77 ЦПК України*), покладено стратегічний обов'язок – визначити остаточний предмет доказування: суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування [9, с. 80]. Саме через ці повноваження, як зазначається в юридичній літературі, й проявляється активна участь суду в процесі. Активна участь суду проявляється в остаточному визначенні предмета доказування, збиранні за своєю ініціативою необхідних доказів та в їх дослідженні [35, с. 164]. Активність суду в процесі доказування проявляється також у тому, що він отримує та процесуально оформлює (закріплює) доказовий матеріал [8, с. 31].

На нашу думку, активність сторін відбиває приватноправові засади змагального процесу, а активність суду – публічно-правовий інтерес у ефективності відправлення правосуддя. І якщо раніше приватноправовим інтересам заінтересованої особи у цивільному судочинстві віддавалася перевага в регламентації інституту доказування, то нині законодавець зважає також і на публічно-правові інтереси в межах зазначеного інституту. Передусім це проявляється у чіткому закріпленні обов'язків учасників справи та наслідків їх невиконання, забороні зловживань процесуальними правами та наділенні суду ефективними засобами боротьби з такими зловживаннями [36]. Наведені тези, на нашу думку, переконливо обґрунтовують висновок, що є всі підстави виокремлення у цивільному процесуальному

праві самостійного принципу цивільного судочинства – принципу судового керівництва.

Цивільне процесуальне законодавство України не містить окремо такого принципу, як принцип судового керівництва. На нашу думку, у низці норм ЦПК України закріплено правила, яких має дотримуватися суд та які вказують на напрями прояву судового керівництва процесом здійснення правосуддя в цивільних справах. Так, у ч. 5 ст. 10 ЦПК України передбачено, що суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість: 1) керує ходом судового процесу; 2) сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами; 3) роз'яснює у разі необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій; 4) сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом; 5) запобігає зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків [2]. Як зауважує С.О. Шишкін, чинна редакція ЦПК України закріпила нову концепцію: замість обов'язку встановлювати об'єктивну істину на суд покладено обов'язок створити необхідні умови для всебічного й повного дослідження обставин справи, сприяти сторонам у здійсненні їхніх прав [38, с. 61, 122, 139].

Згідно з ч. 2 та ч. 4 ст. 214 ЦПК України, головуєчий відповідно до завдання цивільного судочинства керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності й порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи; вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку [2]. Можна стверджувати, що законодавець розглядає судове керівництво процесом як самостійний принцип цивільного судочинства – судового керівництва. Закріплені у цій нормі положення (ч. 2 та ч. 4 ст. 214 ЦПК України) дають змогу суду організувати судовий розгляд так, аби були виконані завдання цивільного судочинства (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

Тобто маємо констатувати, що за судом залишається достатня кількість повноважень, які саме й варто охарактеризувати як принцип судового керівництва.

Визнання судового керівництва принципом цивільного судочинства, зокрема, впливає з процесуальних дій, які повинен здійснити суд, готуючи справу до розгляду. Так, згідно з п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.06.2009 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», готуючи справу до розгляду, суд повинен визначити: обставини, які мають значення для справи, та факти, що підлягають встановленню і покладені в основу вимог і заперечень; характер спірних правовідносин і зміст правової вимоги; матеріальний закон, який регулює спірні правовідносини; вирішити питання про склад осіб, які братимуть участь у справі; з'ясувати, які є докази на підтвердження зазначених фактів; визначити коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснити, якій зі сторін слід довести певні обставини; ужити заходів для забезпечення явки в судове засідання, а також сприяти врегулюванню спору до судового розгляду [38]. Про керівну роль суду як принципу цивільного

процесу свідчать й інші роз'яснення, наведені у вказаній постанові Пленуму Верховного Суду.

Також за своєю ініціативою (або за заявою позивача) суд може постановити ухвалу про оголошення розшуку відповідача, якщо місце його фактичного перебування невідоме [40]. Згідно зі ст. 132 ЦПК України, якщо місце перебування відповідача в справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, невідоме, суд ухвалою оголошує його розшук. Розшук проводиться органами Національної поліції України, а витрати на його проведення стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду [2].

Таким чином, принцип судового керівництва зумовлює наявність у цивільному процесі цілої низки норм, які надають суду можливість проявляти свою активність і здійснювати керівництво процесом розгляду та вирішення цивільних спорів у судах способами й засобами, передбаченими ЦПК України.

Суд має під час провадження у справі до судового розгляду та під час судового розгляду відігравати активну роль у забезпеченні швидкого здійснення провадження з додержанням прав сторін, включаючи право на рівне ставлення. Зокрема, суд має бути наділений повноваженнями вимагати від сторін необхідних роз'яснень, особистої явки, свідчень, принаймні у випадках, коли йдеться не лише про інтереси сторін у справі; контролювати процес отримання свідчень; виключати з провадження свідків, чий можливі свідчення не матимуть відношення до справи; обмежувати кількість свідків за конкретною обставиною у справі, якщо кількість свідків виявляється зовеликою [40]. Також слід зауважити, що принцип судового керівництва діє протягом усього процесу здійснення правосуддя і не обмежується (не вичерпує свою дію) вчиненням чи невчиненням судом певних «керівних» процесуальних дій [12, с. 283].

Слід підтримати позицію С.О. Короса про те, що з метою забезпечення належного виконання завдань цивільного судочинства та найкращого засвоєння і розуміння правил цивільного судочинства необхідно доповнити ЦПК новою статтею, у якій чітко сформулювати засади судового керівництва як принципу цивільного процесу [12, с. 283]. Підтримуємо позицію вчених, які наполягають на необхідності закріплення у ЦПК України окремої глави «Принципи цивільного судочинства», для того щоб кожен принцип цивільного судочинства міг знайти місце та бути конкретизований в окремій главі ЦПК. При цьому необхідно, щоб у ЦПК абсолютно точно було визначено кожен принцип цивільного судочинства як поняття, тому що без такого визначення немає однакового розуміння та, відповідно, однакового застосування [41, с. 234; 42, с. 333].

С.О. Корос справедливо вважає, що відповідна стаття ЦПК має містити положення про те, що: суд здійснює керівництво рухом і порядком судового розгляду; вимоги суду є обов'язковими для всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян незалежно від їхньої участі в справі; суд сприяє сторонам у витребуванні доказів, які вони не можуть одержати самостійно, вказує на недосліджені обставини справи та пропонує сторонам подати додаткові докази; суд роз'яснює учасникам процесу їхні процесуальні права та обов'язки, попереджає про наслідки їх неналежного здійснення, а також відмови від їх вчинення; у передбачених законом випадках, якщо однією зі сторін у спорі є недієздатна особа, суд повідомляє відповідні

органи державної влади або прокурора про необхідність участі у справі з метою захисту інтересів такої особи; у передбачених законом випадках суд за власною ініціативою має встановити обставини справи та вирішити вимоги, які не заявлялися сторонами [12, с. 283–284].

Нині оптимальне судочинство може полягати в тому, що засади змагальності, диспозитивності та процесуальної рівноправності сторін мають бути в певних випадках доповнені принципом судівського керівництва. Нерівність у можливостях реалізації особою свого права на судовий захист ставить під сумнів справедливість цивільного судочинства, яка в демократичних країнах визначається фундаментальним принципом правової системи. Відповідно до позиції В.В. Комарова, ідея активної ролі судді у керівництві цивільним процесом об'єктивно виникла на тлі загальних чинників неефективності цивільного процесу: судової тяганини та фактичної процесуальної нерівноправності сторін, дорожнечі, невизначеності з погляду досягнення мети судового процесу – справедливого та ефективного розгляду приватних спорів [11, с. 405].

Як зазначає О.С. Короед, залишається великий резерв для вдосконалення цивільного процесуального регулювання, зокрема внаслідок посилення активних повноважень суду та покладення на нього обов'язку щодо вчинення процесуальних дій, спрямованих на забезпечення своєчасного розгляду справи та недопущення необґрунтованого затягування процесу [43, с. 178]. Для цього ми вважаємо за необхідне надання судді на підготовчій стадії цивільного процесу повноважень із власної ініціативи, в порядку підготовки справи до судового розгляду, витребувати (зобов'язати надати) докази, без яких неможливо розглянути конкретну цивільну справу з огляду на характер спірних правовідносин і визначений на цій основі предмет доказування.

Виконавши підготовчі дії з метою створення умов для ефективного здійснення сторонами їхніх процесуальних прав та забезпечення належної підготовки справи до судового розгляду, суддя має в ухвалі про відкриття провадження у справі попередити про обмежені строки розгляду та роз'яснити сторонам їхній обов'язок надати всі наявні у них докази або повідомити про них суд, установивши для цього певний строк і роз'яснивши наслідки їх несвоєчасного подання. Також пропонується в ухвалі про відкриття провадження залучати до розгляду справи осіб, які є очевидними учасниками спірних правовідносин сторін і яких може стосуватися спір [43, с. 178–179]. Підвищення активної ролі суду має відбуватися у цивільному судочинстві України шляхом прояву судом більш широкої власної ініціативи в проведенні процесуальних дій щодо збирання та дослідження доказів. Активні процесуальні дії суду в процесі судового доказування мають стати засобом усунення пасивності сторін у наданні суду доказів. Досить переконливо щодо цього висловився В.П. Тараненко, який зазначив, що немає жодної процесуальної системи, заснованої на змагальності, у якій би суд не брав жодної участі у змаганні сторін [44, с. 46].

Судове керівництво виявляється у тому, що суддя скеровує розгляд справи на забезпечення пропорційності використання процесуальних засобів сторонами, що може бути вкрай важливим залежно від складності справ, а також контролює та регулює рух цивільного процесу для досягнення мети судочинства – справедливого розгляду й вирішення приватноправових спорів. Тобто йдеться про роль суду під час визначення порядку

судочинства у процесі розгляді цивільної справи, а не про втручання в матеріальний бік справи, що регламентується принципом змагальності. Таким чином, формальне судове керівництво урівноважує принцип змагальності [11, с. 200]. Це положення цілком справедливе й для дії принципів диспозитивності та процесуальної рівноправності сторін.

У розгляді питання про взаємозв'язок принципу судового керівництва та принципів змагальності сторін, диспозитивності та процесуальної рівноправності сторін є ще один важливий аспект. Маємо констатувати, що як принцип судового керівництва, так і інші принципи цивільного судочинства мають свою конкретно визначену сферу дії, порушення меж якої є неприпустимим. Кожне втручання суду в цивільній справі має бути обґрунтованим і за згодою сторін.

На обґрунтування цієї позиції можна вказати на положення ч. 1 ст. 84 ЦПК України. Відповідно до цієї статті, учасник справи у разі неможливості самостійно надати докази вправі подати клопотання про витребування доказів. Окрім того, слід звернути увагу й на положення ч. 7 ст. 81 ЦПК України про те, що суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, із власної ініціативи, окрім витребування доказів судом у разі, коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених ЦПК України. Зазначені норми ЦПК України, як і низка інших, є прямим підтвердженням дії принципу судового керівництва у цивільному судочинстві [1, с. 52–53].

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна констатувати, що реалізація ефективного судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави передбачає, що кожна сторона під час розгляду справи повинна мати рівні можливості, а суд має дослідити всі аргументи кожної зі сторін, не віддаючи жодної переваги будь-якій із них.

Справедливий розгляд цивільної справи, що відбувається на засадах верховенства права, за умови дотримання встановленої законодавством процесуальної форми діяльності суду та правильного застосування норми матеріального права для врегулювання спірних правовідносин є основним чинником підвищення авторитету судової влади.

Усі учасники процесу наділені рівними процесуальними правами, а суд зобов'язаний ужити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи з метою винесення законного й обґрунтованого рішення.

У цивільному процесі принцип судового керівництва є принципом, який забезпечує насамперед виконання завдань і досягнення мети цивільного судочинства, здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними своїх обов'язків. Судове керівництво є самостійним принципом, який входить до гармонійної системи принципів цивільного судочинства. Разом із тим слід зазначити, що принцип судового керівництва та інші принципи цивільного судочинства перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємовпливі. Відповідно, реалізація принципів судового керівництва та інших принципів цивільного судочинства має забезпечити певним чином гармонізацію процесуальних цінностей цивільного судочинства з погляду його публічно-правової та приватноправової природи.

Таким чином, важливе право реалізації рівних можливостей у цивільному процесі відводиться принципу судового керівництва, який у взаємозв'язку з іншими принципами цивільного судочинства дає змогу суду як активному суб'єкту розгляду цивільної справи прийняти правосудне, об'єктивне, обґрунтоване і справедливе рішення.

Література:

- Яцина В. Принципи судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 48–55.
- Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. №№ 40–42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.12.2021).
- Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 48. ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2972> (дата звернення: 15.12.2021).
- Синайський В.И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Эффективность норм права* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 листопада 2016 р. / за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила, І.О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 57–119.
- Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с пред. В.А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. 566 с.
- Гурвич М.А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание). *Советское государство и право*. 1974. № 12. С. 20–27.
- Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. Москва : Юридическая литература, 1982. 152 с.
- Гетманцев О.В. Деякі аспекти проблеми активності суду в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2000. Вип. 91. С. 29–32.
- Карплюк О.І. Судове керівництво й змагальність: особливості співвідношення та взаємодії в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 80–82.
- Карплюк О.І. Судове керівництво як умова становлення моделі соціального судочинства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6–1. Т. 4. С. 168–172.
- Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
- Короєд С.О. Судове керівництво: принцип чи функція цивільного судочинства? *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип. 56. С. 280–284.
- Кройтор В.А. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2(73). С. 143–153.
- Кройтор В.А. Сочетание состязательности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Sciences of the Europe*. 2016. № 8(8) Vol. 2. С. 119–128.
- Кройтор В.А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства: понятие и содержание. *Sciences of the Europe*. 2016. № 10(10)/1. С. 60–68.
- Кройтор В.А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Jurnal uljuri dicnacional: teorieşipractică*. 2016. № 6/22. С. 88–93.
- Тарусина Н.Н. Процессуальная активность – принципиальная основа механизма судебной защиты. *Механизм защиты субъективных прав* : сборник научных трудов. Ярославль, 1990. 164 с.
- Тертишников В.І. Цивільний процес України : навчально-практичний посібник. Харків : ФІНН, 2011. 376 с.
- Штефан М.Й. Цивільний процес : підручник ; вид. 2-е, перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. 698 с.
- Цивільний процес : підручник / за заг. ред. д. ю. н., доцента М.М. Ясинка. Київ : Алерта, 2014. 744 с.
- Яцина В.Б. Принципи судового керівництва та диспозитивності в цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 197–202
- Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. 604 с.
- Щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя : Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи від 28 лютого 1984 р. № R(84)5. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_126 (дата звернення: 15.12.2021).
- Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні : монографія / І.Е. Берестова, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик та ін. ; за ред. О.Д. Крупчана. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 180 с.
- Бортнік О.Г. Эффективность гражданского судочинства та процесуальна активність суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 57–60.
- Ярков В.В. Арбитражный процесс : учебник. Москва, 2006. § 5. *Закон сегодня*. URL: <http://lawtoday.ru/razdel/biblio/arbit-proces/057.php> (дата звернення: 15.12.2021).
- Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права : монографія. Харків : Консум, 2006. 169 с.
- Kroitor V.A. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers. Published by the society of Kobe Gakuin university*. 2017. Vol. 49. № 1–2. P. 125–149.
- Кройтор В.А. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины. *Цивилист*. 2011. № 1. С. 10–15.
- Кройтор В.А. Сучасніаспектирозвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2008. № 11. С. 238–245.
- Кройтор В.А. Проблемы взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Т. 22(61). № 1. С. 134–141.
- Кройтор В.А. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2(73). С. 143–153.
- Кройтор В.А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2017. № 5(21)–1. С. 78–84.
- Гражданский процесс : учебник / под ред. М.С. Шакарян. Москва : Велби ; Проспект, 2004. 584 с.
- Міхєєнко М.М., Молдаван В.В., Радзівєвська Л.К. Порівняльне судове право : підручник. Київ : Либідь, 1993. 321 с.
- Гетманцев О.В. Деякі аспекти проблеми активності суду в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2000. Вип. 91. С. 29–32.

37. Луспенник Д. Доказування в цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. URL: <http://kdkako.com.ua/dokazuvannya-u-civilnomu-procesi-shcho-novogo-u-cpk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuвання/> (дата звернення: 15.12.2021).
38. Шишкин С.А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве. Москва : Городец, 1997. 192 с.
39. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного суду України від 12.06.2009 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09#Text> (дата звернення: 15.12.2021).
40. Луспенник Д.Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 5. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1156> (дата звернення: 15.12.2021).
41. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.
42. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.
43. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.
44. Короед С.О. Вплив рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи на ефективність цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-правові дослідження*. 2014. № 1. С. 175–182.
45. Тараненко В.Ф. Принцип состязательности в советском гражданском процессе : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1954. 266 с.

Yatsyna V. Essence of the principle of judicial guidance in civil proceedings

Summary. The author of the article has studied issues related to theoretical and legal definition of the principle of judicial guidance in civil proceedings in the context of legal science, and has characterized the correlation of this principle

with other principles of exercising civil proceedings taking into account changes in modern law-enforcement practice in democratic and rule of law state.

The expansion of the limits and possibilities of scientific cognition is inextricably linked with the study of foreign legal doctrine and judicial practice, in particular, it is related to the study of the problem of the principles of civil justice and their system. An important factor for both theoretical research and law-enforcement practice is the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, resulting in the gradual fundamentalization of human rights, including the right to fair trial and guaranteeing the rule of law principle both at supranational and national levels.

Problematic aspects of understanding this concept and its significance for the reform of civil proceedings in the state have been defined. Normative consolidation of the principle of judicial guidance in civil proceedings at the national and international levels should help to increase public confidence in the court as an institution.

The essence of the principle of judicial guidance in terms of assigning this procedural category to the principle of civil proceedings has been revealed; the role of judicial guidance in ensuring the execution of the tasks of civil proceedings has been revealed; the general principles of judicial guidance that are offered to be enshrined in the law have been provided.

It has been proved that the principle of judicial guidance in civil proceedings is important for ensuring the functioning of the judicial system of Ukraine. It has been established that the procedural law needs to be finalized for the full implementation of the active role of the court in civil proceedings and the principles in general.

Key words: civil proceedings, justice, court activity, judicial guidance, principle of judicial guidance in civil proceedings.